

Ana Šitina

Časoslov Blažene Djevice Marije (*Horae Beatae Mariae Virginis*) iz Znanstvene knjižnice u Zadru

Ana Šitina
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 12. 1. 2014.
 Prihvaćen / Accepted: 14. 6. 2014.
 UDK: 75.057(497.5 Zadar)“14/15“:264-13

The Book of Hours of the Blessed Virgin Mary from the Research Library at Zadar has not been thoroughly studied, even though this early-sixteenth-century manuscript contains three types of illuminated initials: litterae historiate, litterae dominicales and litterae feriales. Among these, there are six figural initials, each framed with rich marginal decorations, four litterae dominicales and a plethora of littera ferialis. On the basis of stylistic comparisons with manuscript illuminations from Venice and Ferrara, this article argues that the Book of Hours at Zadar was also produced in northern Italy. It also draws attention to certain similarities with other Ferrara manuscript illuminations from the same period which can be found today in Croatia.

Keywords: Ferrara manuscript illumination, Venice manuscript illumination, book of hours, Renaissance, Zadar

Iako o izvornom podrijetlu malenog iluminiranog časoslova posvećena Blaženoj Djevici Mariji (Ms 8/1555), koji je pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, nema podataka, zna se da je pripadao fondu nekadašnje knjižnice Paravia koji je ustanova naslijedila. U bogatoj zbirci od 1140 rukopisa malen je broj onih iluminiranih poput *Statuta zadarskih mornara i ribara* iz 1475. godine, *Tetraevanđelja* iz 16. stoljeća te ovog *Časoslova*. Bez obzira na to što je do dandanas, uz jedan *Etiopski kodeks* pisan arapskim pismom, taj iluminirani rukopis ostao bez temeljitije studije, svjesna njegove ljepote, Zadarska knjižnica njegovim iluminacijama ukrašava plakate i tiska razglednice. Taj kuriozitet upućuje na činjenicu da je *Časoslov* zapravo važna jedinica fonda, ali i jedinstven primjer iluminirane umjetnine iz tog razdoblja u Zadru.

Djelu je prvi posvetio pozornost G. Sabalich 1909. godine u djelu *Le miniature antiche di Zara*.¹ Kratak opis donio je i H. Folnesics 1917. godine u svom djelu *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*,² a nešto veću pažnju posvetio mu je 1983. J. Kolanović uspoređujući ga s inicijalima u *Obredniku* Deodata Veniera.³ U sklopu kataloga slikarske baštine Zadarske nadbiskupije *Časoslov* je kratko opisao i predstavio E.

Hilje,⁴ opisavši ikonografiju prikaza na iluminiranim inicijalima (*litterae historiate*) te predstavivši sadržaj *Časoslova*. Potom je F. Toniolo usporedila iluminaciju u *Časoslovu* s radovima venecijanskog iluminatora Benedetta Bordona⁵ i mogućim članom njegove *bottege*, iluminatorom nazvanim prema pripisanim mu radovima u zbirci pjesama dvorskog pjesnika Antonija Grifa, *Drugim majstorom Grifove pjesmarice (Secondo Maestro del Canzionere Grifo)*.⁶ S obzirom na to da iluminirani rukopis, osim kraćih opisa u kontekstu općih pregleda, nije sustavno obrađen, ovaj ga rad sadržajno predstavlja, opisuje, analizira i pokušava kontekstualizirati u likovnome i stilskom okviru komparacijom sa srodnim sačuvanim i istovremenim materijalom koji se nalazio ili se danas nalazi u Zadru, Dalmaciji i šire.

Časoslov je uvezan u korice od furnira presvučene crnom kožom za koje E. Hilje pretpostavlja da su rad 19. stoljeća.⁷ Sastoji se od 156 folija. Tekst je pisan u jednome stupcu na folijama pergamene dimenzija 8 x 11,4 cm. Pisan je latinskim, knjiškom goticom italčkog tipa.⁸ U dominantnu, crno pisanu tekstu rubrike su istaknute crvenom bojom. Tekst počinje kalendarom koji nije potpun (samo za siječanj, veljaču, studeni

i prosinac).⁹ Kodeks sadrži oficij Blažene Djevice Marije, časoslove u čast Djevice Marije, časoslove u čast Duha Svetoga, Svetog Križa, dio oficija za mrtve, sedam pokorničkih psalama i molitve za razne prigode i namjene.¹⁰ Ima inicijalne i marginalne ukrase, a nema slobodne ilustracije koje zauzimaju čitavu stranicu bez teksta. Nalazimo tri vrste iluminiranih inicijala: *litterae historiatae*, *litterae dominicales* i *litterae feriales*, od čega su šest *litterae historiatae* koje imaju figuralne prikaze unutar inicijala s temama: Bogorodica s Djetetom, lik svete, poprsje kralja Davida, simbol Križa, Duha Svetoga i lubanje s krunom na glavi. Teme prate prethodno navedene oficije u tekstu. Svaka od ukrašenih *litterae historiatae* nalazi se unutar teksta koji obrubljuje širok okvir unutar kojega je izvedena dekorativna bordura strukture tipa *rinceaux*, čiji je osnovni element bršljan obogaćen uplivom cvjetnih motiva. *Litterae dominicales* nemaju figuralne motive nego su riješene u vidu stiliziranih florealnih oblika i elemenata unutar kojih dominiraju žarkoplava, crvena, zelena i žuta boja. Florealno stiliziran inicijal s dviju strana uokviruje biljna vitica u obliku slova „L” sačinjena najčešće od raznobojna plavog i crvenog cvijeća, listića te zlatnocrnih „plodova”,

odnosno motiva zrakasta sunčevog diska. *Litterae feriales* riješene su na dva načina, kao crveno-plave ili zlatno-plave kombinacije. Ukoliko je slovo plavo, dekoracija i gust grafički ornament je suprotne, npr. crvene boje i obrnuto, ponekad sa sitnim uplivima i pozlaćenim detaljima. Svaki od njih prati *littera arabescata* sitnim, vijugavim grafičkim ornamentom koji se niz tekst spušta iz *litterae ferialis*, viticama prelazi i u marginalni prostor te najčešće uokviruje dvije strane teksta gotovo do polovine stranice. *Litterae dominicales* u časoslovu su samo četiri (folije: 15v, 28r, 31r i 38v). Najčešće se na jednoj stranici nalazi *littera dominicalis* i *littera ferialis*. *Litterae arabescatae*, koje se spuštaju iz ornamentalne podloge *litterae feriales*, sastoje se od triju spiralnih vitica na kojima se kao na ogrlici nižu motivi ptičica, cvijeća i neobičnih kućica s vitičastim ukrasima nalik pagodama, između kojih se izmjenjuju i još sitniji drugi motivi poput križića, cvjetića i kuglica. Osim istaknute *littera ferialis* u tekstu su istaknuta i druga slova na sličan, grafički, samo umanjen način, također u dvobojnoj crveno-plavoj maniri, poput umanjenih *litterae feriales*. Kako su u časoslovu oslikane tri vrste inicijala prvo će biti razmatrane one najreprezentativnije stranice

1. Nepoznata svetica, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 59v, Inicijal „S” i fol. 60r (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar) *Unknown female saint, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 59v, Initial „S” and fol. 60r*

2. Nepoznata svetica, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 59v, Inicijal „S”, detalj (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar)

Unknown female saint, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 59v, Initial „S”, detail

časoslova koje imaju oslikane *litterae historiatæ*, istaknute masnim, dok će *litterae dominicales* i *feriales* biti predočene standardnim slovima.

Na foliju 5r, koji počinje tekstem *In nomine Domini nostri Jesu Christi Amen: Incipit officium beate Marie Virginis secundum consuetudinem Romane curie*, nalazi se ukrašen inicijal „D” riješen u liku zlatne povijuše smještene na crvenu kvadratu zlatna okvira. Unutar inicijala je dosta oštećen prikaz Bogorodice s Djetetom u naručju. Odjevena u crvenu haljinu i plavi plašt glavu je nagnula ulijevo, objema rukama obgrlivši malenog Krista koji je glavu priljubio uz majčinu. Dok im fizionomije zbog oštećenosti uopće nisu čitljive, pozadinu tvori šumovit krajolik s plavim nebom. Unutar okvira nalazi se tekst i ukrašeni inicijal po sredini. Marginalni je prostor definiran na način koji će postati standardom za stranice tog tipa u časoslovu, ovisno nalazi li se *verso* ili *recto*. Na tom foliju nalazi se *recto* te je najširi u donjem dijelu, nešto uži na desnoj i gornjoj te najuži uz lijevu stranu teksta. Na tamnoplavoj pozadini u donjem, najširem dijelu iz središta prema lijevoj i desnoj strani teksta spiralno izrasta biljna vitica. U tom dijelu oblikovana je poput roga obilja iz kojega se izvija povijuša i cvjetni

listići koji se penju uz marginu. Na desnoj strani okvira nižu se i malene vaze koje kao da prirodno izrastaju iz cvijeća, dok se na lijevoj strani penje puno uža biljna povijuša, a cijela se vitica spaja u gornjem dijelu, u točki koja simetrično odgovara donjoj. Vješt crtež i primjerena uporaba svjetla snažnim sjenčanjem daju volumen zlatnoj povijuši na tamnoplavoj pozadini kontrastiranoj žarkocrvenoj boji inicijalne pozadine, vizualno objedinjujući cjelinu.

Folijem 59r završava Časoslov Blažene Djevice Marije (*Finit officium Beate Marie Virginis cum suis horis*) i započinje misa u čast Gospe (*Incipit missa in honorem beate Marie Virginis. Introitus*) te od folija 59v (sl. 1) počinje misni obrazac u čast Blažene Djevice Marije: *Salve Sancta Parens*.¹¹ Inicijal „S”, koji se nalazi unutar ljubičasta kvadrata zlatna okvira, riješen je u liku dviju zrcalno postavljenih polukružnih povijuša u obliku stiliziranih dupina. Jedna u gornjem, a druga u donjem dijelu zatvara oblik slova „S” unutar kojega se nalazi poprsje svete u poluprofilu (sl. 2). U pejzažu definiranu zelenilom i nebom, svetica je prikazana odjevena u crvenu haljinu i plavi plašt, glave nagnute ulijevo i ruku nježno prekrivenih na prsima. Ima lice ovalna oblika i gustu plavu kosu podijeljenu po sredini čela iza koje joj je zlatna aureola crna obruba, nešto snažnijeg u lijevoj negoli desnoj polovini. Pogled joj je usmjeren prema dolje, a krupne i duboko usađene oči gotovo su u potpunosti zatvorene, čime je naglašena kontemplativnost njezina molitvenog stava. Nos je malen i dosta odmaknut od ravnih, stisnutih usnica s kutovima istaknutima crnim crtežom. Desna strana svetičina lica obasjana je svjetlom, dok je lijeva u sjeni. Ruke su elegantne, zadebljanih šaka i tankih dugačkih prstiju. U oblikovanju volumena iluminator pomno balansira svjetlom i ostrim crtežom, dok neke pojedinosti ističe i tankim, elegantnijim crtežom, kao npr. na vratu i kosi. Osim crnim, neke detalje definira i potezima bijele boje koja je nešto uspješnija na naborima desnog rukava plašta, a nešto deblja i slobodnija na rubovima rukava. Marginalni je ukras izveden u obliku zlatne biljne vitice na prethodno definiranu, zlatno obrubljenu okviru grimiznocrvene boje, unutar kojega se nalazi tekst koji započinje prethodno opisanim inicijalom „S”. Na lijevoj strani povijuša se previja u oblik vaze, a u gornjim dijelovima, poput prirodna izrasta, poprima obličje maskerona s izduženim, ovalnim licem koje se rastače i širi upravo poput biljke unutar koje je utjelovljen. Oči su mu istaknute, obrve namrštene, orlovski nos dug je i šiljast, a rastvorena se srolika usta, s vrlo izraženim labionazalnim borama u donjem dijelu, spajaju s bradom koja se konačno pretvara u list. To je tipičan groteskni

3. Kralj David, *Časoslov Blažene Djevice Marije*, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 68r, Inicijal „D” (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar)
King David, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 68r, Initial „D”

motiv koji dominira manirističkom dekoracijom u svim medijima, a raširio se početkom 16. stoljeća. G. Sabalich prilikom kratka opisa *Časoslova* navodi kako nema podataka o tome kada bi se datirao *Časoslov* i ne daje mogući prijedlog.¹² J. Kolanović u svom radu smješta *Časoslov* u 15. stoljeće,¹³ E. Hilje u kraj 15. stoljeća¹⁴, a H. Folnesics u 16. stoljeće.¹⁵ S obzirom na to što se motiv maskerona u čitavu *Časoslovu* javlja samo na jednome mjestu te na prethodno opisan i suptilan način, što govori tek o naznakama novoga dekorativnog repertoara, a uzimajući u obzir i oblikovnu izvedbu koja je voluminozna bez kićenih detalja, kao i vrijeme nastanka sjevernotalijanskoga komparativnog materijala, najvjerojatnije se radi o samom koncu 15. ili početku 16. stoljeća. Iako nešto skromnija, marginalna dekoracija izvedbom stoji uz bok onoj izvedenoj na foliju 13a u *Evangeliariumu* Benedetta Bordona¹⁶ koji se datira u

razdoblje između 1523. i 1525. godine. Nešto je sličnija izvedba bordure na rukopisu *Rad o Lucijanu*,¹⁷ također djelu istog majstora koje se datira u 1494. godinu. Osobito je slična obrada povijuše u obliku dupina, ali i čitava koncepcija marginalnog okvira najširega u donjem dijelu, odakle se iz središta raspliće najkrupniji biljni ukras te se širi prema gornjim dijelovima stranice. S jedne strane je marginalno polje uže, a sa suprotne i gornje najuže. Osim slična odabira motiva vaza, stiliziranih dupina i cvjetova, sličan je čak i način na koji završava biljno povijanje, na gornjoj strani marginalnog polja, u obliku dviju ukrštenih, jednostavnijih biljnih grančica. Sličnost opisane dekorativne koncepcije osobito se uočava usporedimo li Bordonovo rješenje s folija 2a iz rukopisa *Rad o Lucijanu* s folijem 59v u zadarskom *Časoslovu*, dok na foliju 98r vidimo sličnost s motivima dupina. Voluminoznost, izvedba, kao i upotreba svjetla na povijuši u zadarskom *Časoslovu* odaju bliskost s rješenjima Benedetta Bordona i njegove radionice. Sličan je i izgled listova i cvjetova, a posebno su zanimljivi cvjetovi virovite forme kakvi se javljaju na foliju 93r na zadarskome *Časoslovu*.

G. Sabalich, H. Folnesics i J. Kolanović kataloškim opisima figuralnih prikaza uz oficije interpretiraju prikazanu kao Blaženu Djevicu Mariju, što je lako moguće budući da je prikazan ženski lik u molitvenom stavu bez atributa. E. Hilje navodi je kao nepoznatu sveticu, što također stoji. Kako je tekst koji je predložen na stranici najčešće u korelaciji s figuralnim prikazima, a i svete se najčešće prikazuju s nekim atributima, čini se vjerojatnijim da je riječ o Mariji. Štoviše, tekst je na stranici prikazane svete posvećen Bogorodici, odnosno na tom foliju i na prethodnom započinje misa u njezinu čast (*Incipit missa in honorem beate Marie Virginis. Introitus. i Salve Sancta Parens.*). Vjerojatno je da se, s obzirom na tekst, prikaz Bogorodice u krajoliku podrazumijeva, to jest da slika prati tekst jer su molitve na tim stranicama posvećene Bogorodici. Tekst potkrepljuje *littera historiata* i na ostalim oslikanim dijelovima *Časoslova*. Tomu bi u prilog išla i boja crvene haljine te plava maforiona. Ikonografski, ovaj prikaz možda je inačica prikaza Bogorodice u trenutku molitve, prije ili za vrijeme *Navještenja*.¹⁸

Na foliju 68r (sl. 3 i sl. 4), unutar inicijala „D” (*omine in furore tuo*) naslikana zlatnim biljnim ornamentom na kvadratiću crvene boje i zlatna okvira, u tekstu u kojem započinje molitva sedam pokorničkih psalama s litanijama *Svih svetih* (*Incipiunt septem psalmi penitenciales*), prikazano je poprsje kralja Davida u poluprofilu. Prikazan je sijede kose i brade u molitvenom stavu, smješten u šumski krajolik

te odjeven u ljubičastu odoru zlatna okovratnika i dugmića. Neki detalji fizionomije izvedeni su finije i oblikovani svjetlošću, poput kose i brade čiji volumen iluminator oblikuje fino, izvlačeći detalje bijelim potezima. Volumen lica i ovratnika definiran je dodatno svjetlom i sjenom. Povrh toga, iluminator određene dijelove ističe crnim crtežom koji je snažniji u obrisnim, a nešto finiji u teksturnim linijama kojima definira crte lica, teksturu odjeće pa čak i rupicu iznad usta. Osim smještaja kralja Davida u dijagonalnom poluprofilu, čime je ostvaren dojam prostornosti, volumen i odnos planova postignut je i u oblikovanju samog inicijala. Obasjan snažnom svjetlošću te definiran preciznim crtežom, inicijal i uokvirena pozadina logički supostoje. Jasno se razabire prvi plan inicijala koji je apliciran na pozadinu, odnosno iz koje se „otvara”, što je također postignuto svjetlom i sjenčanjem. Na jednak se način i zlatna biljna povijuša izvija na zelenoj marginalnoj pozadini zlatna okvira. Zlatno lišće povija se u svim smjerovima i oblicima. Obasjana snažnim svjetlom, u kontrastu s manjim ili dubljim sjenama, povijuša je voluminozna, oprostovena, ali i pokrenuta pa pogled promatrača „putuje” po marginalnoj površini slijedeći logiku povijanja i treperavost svjetla.

Na **foliju 89r** započinju časovi molitve u čast Svetoga Križa (*Incipit officium Sancte Crucis*).¹⁹ Zlatna povijuša inicijala „D” (*omine labia mea aperies*) unutar kojeg se nalazi plošno riješen zlatni križ, izvedena je na zelenoj kvadratnoj podlozi s nešto naglašenijim crtežom i jačim sjenčanjem. Ispod njega, u štivu, nalazi se i malen zlatni inicijal „P” plošne izvedbe na plavoj kvadratnoj pozadini zlatna okvira. Bez obzira na činjenicu što se unutar inicijala „D” ne nalazi figuralni prikaz kao na prijašnjim *litterae historiatae*, nego simbol križa, izvedba je prilično lošija. Iako u manjoj mjeri, isto se može utvrditi i za marginalni ukras zlatne povijuše na ljubičastoj pozadini.

Na **foliju 93r** počinju molitve u čast Duhu Svetome. Unutar zlatna, povijena inicijala „D” koji se nalazi apliciran na ljubičastu kvadratnu pozadinu, prikazana je golubica Duha Svetoga na nebeskom plavetnilu u trenutku silaska, dok joj iz glave u kružnoj formi isijavaju zlatne zrake i crveni plamenčići. Na sivo-bijelu tijelu golubice izražene su crne teksturalne linije. Marginalna pozadina koja uokviruje tekst na stranici boje je ciklame, identične onoj na foliju 59v. Iako bez maskerona, povijuša je također sjajno izvedena s finim listićima, vazama te izrazito voluminoznim okruglim cvjetovima

4. Kralj David, *Časoslov Blažene Djevice Marije*, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 67v i fol. 68r, Inicijal „D” (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar) *King David, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 67v and fol. 68r, Initial „D”*

energične virovite forme. Prikaz golubice sa sedam plamenih jezika sličan je rješenju Golubice Duha Svetoga nad krajolikom u *Akademijinu dubrovačkom molitveniku* (fol. 99r, Zagreb, Arhiv HAZU).²⁰

S **folijem 98r** (sl. 5 i sl. 6) započinje molitva za mrtve, ali samo večernja (*Ad Vesperas*).²¹ Unutar inicijala „D” (*ilexi quoniam exaudi*) na zelenoj pozadini nalazi se prikaz okrunjene lubanje u poluprofilu. Postavljena je na travnatu površinu iza koje se prostire nebesko plavetnilo. Zanimljivo je riješena travnata površina unutar inicijala: ona je zapravo plošni nastavak zelene podloge kvadratnog okvira na koji je apliciran zlatan vegetabilni inicijal. Bez obzira na to, za razliku od rješenja na foliju 93r, ovdje je unutar inicijala dubina prostora ipak postignuta i to s par kamenčića koji se prostiru u prednjem planu ispred lubanje te snažnim svjetlom koje jače obasjava njezinu desnu stranu. Osim svjetla, značajnu ulogu u oblikovanju voluminoznosti lubanje ima i dosta naglašen crtež s jačim i finijim sekvencijama, što bi se moglo izdvojiti kao temeljna karakteristika ovoga nepoznatog iluminatora. Kao i na ostalim folijama tog tipa u *Časoslovu*, na ljubičastoj marginalnoj pozadini izvedena je zlatna biljna povijuša. Unutar spiralnih povijanja izvedeni su i krupniji rascvjetani cvjetovi. Rješenje lubanje srodno je prikazu lubanje u djelu *Horarium* Benedetta Bordona na foliju 122 (sl. 12).²² Iako je pozadina na kojoj je naslikana lubanja u zadarskome *Časoslovu* drugačija, sličnost je u oblikovanju očigledna. Što se inicijalne pozadine tiče, srodan je način na koji je inicijal apliciran na zelenu pozadinu, s tim da je u zadarskom *Časoslovu* samo donji dio površine unutar inicijala zapravo nastavak podloge kvadratnog okvira, dok je na Bordonovu rješenju to slučaj s cijelom pozadinom na kojoj je naslikana lubanja. Srodnost navedenog primjera sa zadarskim vidljiva je u obliku lubanje, načinu na koji su izvedene udubljene oči, nos i usta koji su gotovo identični. Tu sličnost osobito pratimo na liniji usta lijeve strane lubanje. Način na koji svjetlost snažno obasjava lubanju s njezine desne strane te sjenčanja koja se vide na lijevoj strani, a koja su posebno naglašena s lijeve strane nosa, na sljepoočnicama i gornjem dijelu lubanje, odaje bliskost u načinu oblikovanja s komparativnim materijalom. U obama primjerima uočava se izvlačenje niza bijelih linija iz tamnih i sivih sekvencija pri oblikovanju volumena. Osim što je zlatna kruna na lubanji iste tipologije, uočava se i izvedbena sličnost s naglašenim snažnim crnim rubom uz donji dio čela. Kod nas sličan način prikazivanja nalazimo i na inicijalu „G” s prikazom lubanje u desnome poluprofilu u *Akademijinu dubrovačkom molitveniku* (fol. 62r).²³

Od folija 141v do kraja kodeksa nalaze se molitve za razne prigode (molitve koje se mole na određene blagdane, posvećene određenim svecima) i namjene; neke su od njih na talijanskom. To su folij 141v: *Incipiunt septem versus Sancti Bernardi*, folij 143r: *Oratio devotissima Sancti Augustini doctoris ecclesie*. Od folija 149v do 151v različite su molitve Blaženoj Djevici Mariji, za dobru smrt, za oca i majku, anđelu čuvaru, za umiruće.²⁴

Marginalna dekorativna bordura koja se nalazi na stranicama s iluminiranim *litterae historiatae*, pokazuje odlike sporadičnih manirističkih upliva u tek uspostavljenu renesansnu klasičnu finoću i volumen nasuprot dotadašnjih bujnih kasnogotičkih drolerija. Kad je riječ o inicijalnim prikazima unutar *litterae historiatae*, određene pojedinosti kao što su rješavanje volumena pojačanim crnim obrisnim crtežom, impostacija tijela i

5. Lubanja, *Časoslov Blažene Djevice Marije*, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 98r, Inicijal „D” (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar) Skull, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 98r, Initial „D”

6. Lubanja, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 97v i fol. 98r, Inicijal „D” (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar) Skull, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 97v and fol. 98r, Initial „D”

slično, pokazuju kompatibilnost s nekim istovremenim primjerima sačuvane iluminacije u Hrvatskoj. Tu u prvom redu stoje primjeri iluminiranih rukopisa iz riznice katedrale u Splitu. Prikaz kralja Davida unutar inicijala „B” u *Psalterium Romanum* iz 15. stoljeća (ms. 633, f. 5, riznica katedrale, Split)²⁵ pokazuje sličnost u izvedbi detalja kose, oblikovanju volumena, stilu, kao i općoj formi lika smještena unutar jednostavno definirana pejzaža u inicijalu.²⁶ Osim s likom kralja Davida na foliju 68r (sl. 10), sličnost se u fizionomiji vidi i s oslikom maskerona na foliju 59v, osobito u načinu korištenja snažnijeg crteža pri ocrtavanju ključnih kontura te svjetla u modulaciji volumena. Splitski *Psalterium Romanum* okarakteriziran je u literaturi kao psaltir koji je nastao u ferrarskom stilu.²⁷ Istom stilu pripisan je i *Psalterij Cartusie Ferrarie* koji se nekad čuvao u biblioteci zadarske gimnazije, a nastao je u 15. stoljeću.²⁸ Nešto manje sličan izraz pokazuje i primjerice iluminiran inicijal „O” s prikazom Sv. Agneze iz splitskog *Antifonara*, također iz 15. stoljeća.²⁹ Iluminacije *Drugog vrbničkog misala*³⁰ pokazuju najveću srodnost sa zadarskim *Časoslovom*. Sličnost se prije svega očituje u oblikovanju figuralnih prikaza *littera historiata*, ali i njihove popratne marginalne

dekoracije koja je vrlo slična onoj u obliku slova „L”, odnosno *litterae dominicales* iz zadarskog *Časoslova*. Na figuralnim prikazima unutar *littera historiata* *Drugoga vrbničkog misala* može se uočiti srodna paleta boja, sličan način iscrtavanja fizionomija s krupnim očima te duhovitim sitnim isticanjem realističnih nota na licu. Proporcije su također slične, kao i oblikovanje kose i brade te ruku. Osobito je srodno izvlačenje detalja sitnim, bijelim, slobodnim impresionističkim linijama, uočenih na rukavu Bogorodice u *littera historiata* na foliju 59v u zadarskome *Časoslovu*, a kakve se na *litterae historiatae* u *Drugome vrbničkom misalu* prate na nizu primjera. Ono što ih razlikuje marginalna je dekoracija koja se javlja na zadarskom *Časoslovu*, a bliža je venecijanskom ukusu. Navedeni *Misal* F. Toniolo atribuirala je Picovu Majstoru aktivnu između Ferrare i Venecije u razdoblju između 1460. i 1505. godine.³¹ U tom članku ona navodi dekorativnu sličnost raznobojna cvijeća okružena filigranskim dekorativnim viticama, ali i tipološku (lica likova) te donosi usporedbu s radovima koji se pripisuju Picovu majstoru poput *Legende Auree*.³² Iako je neobično da je glagoljički rukopis oslikao neki strani, a ne domaći iluminator – kako je to bilo gotovo pravilo s obzirom na

7. Inicijal „D”, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar)

Initial „D”, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, *Research Library, Zadar*

lokalni karakter po kojem su glagoljički rukopisi specifični – *Drugi vrbnički misal*, kao i neke druge iluminacije na području senjskoga kulturnog kruga, iskazuje ferrarski stil, što je činjenica koju je istaknuo i A. Badurina u svojim radovima na tu temu. On tu pojavu prenošenja stila karakteristična za ferrarsko područje objašnjava bračnom vezom Isotte d' Este i Stjepana II. Frankopana.³³

U usporedbi sa zadarskim renesansnim iluminacijama uočava se da su figuralne iluminacije Časoslova, *litterae historiatae*, stilski najbliže *Misalu opata Deodata Veniera*.³⁴ Ta sličnost najviše dolazi do izražaja u usporedbi lika Sv. Krševana s naslovne stranice *Misala* te likova Davida i Bogorodice (Nepoznate svete) iz Časoslova. Usprkos crno-bijeloj sačuvanoj fotografiji naslovne stranice *Misala*, uočava se izvedbena srodnost, osobito u oblikovanju kose, volumena lica, kao i nekih drugih detalja na licu. Posebno su slične duboko usađene oči teških, poluzatvorenih krupnih kapaka kakve uočavamo i na jednome i na

drugom kodeksu, a odlike su karakteristične za ferrarsku sitnoslikarsku školu. Sličnost s ferrarskim dekorativnim repertoarom pokazuju i *litterae dominicales* i *feriales*.

Razmatranje stilskih odlika Časoslova navodi na zaključak o posebnu izrazu u kojem je harmonična uravnoteženost renesansne kompozicije narušena te iz dekorativnog motiva izbija maniristički nemir, dok je okružje u kojem su smještene figure neodređeno, odnosno samo nagoviješteno, a kolorit karakteriziraju uplivi žarkih boja i jačanje svjetla i sjene, što također prati pojavu manirističke transformacije. Usporedimo li ove iluminacije s Klovićevim istovremenim ostvarenjima (prije i za vrijeme boravka u Perugii), uočiti ćemo da je riječ o bliskim tendencijama. Na marginalnoj dekoraciji tamnoplave i crvene pozadine u *Evandelistaru Grimani*³⁵ (Venecija, *Biblioteca Marciana*, folija 52v), unutar srodne zlatne povijuše, također se suptilno pojavljuje jedan maskeron.³⁶ Najveća je srodnost možda u rješenju samog oblika inicijala u liku zlatne biljne povijuše aplicirane na kvadratnu podlogu tamnih boja, što vidimo usporedimo li primjerice inicijal „C” s folija 10v u istom *Evandelistaru* s nekima od *littera historiata* u zadarskom Časoslovu. Marginalni ukras pokazuje srodnost i s nekim radovima Girolama da Cremona,³⁷ s čijim je radom i Klović bio upoznat. Tako je na primjer marginalna dekoracija slična onoj na rukopisu koji se čuva u Knjižnici Piccolomini katedrale u Sieni, nastalu 1483. godine. Na dekoraciji stranice Girolama da Cremona također se izvija zlatna povijuša spiralnih prepleta na tamnoplavoj i crvenoj pozadini s motivima virovitih cvjetova, kakvi se u zadarskom Časoslovu pojavljuju na marginalnoj dekoraciji folija 93r.³⁸ J. Kolanović slaže se u tome da Časoslov pokazuje utjecaj mletačke sitnoslikarske škole (izrada inicijala s ukrasnim viticama na zlatnoj podlozi te ukrašavanje rubova na stranama).³⁹ Unatoč navedenim usporedbama, paralele ne treba tražiti u iluminatorima Klovićevih dosega, nego u skromnijim ostvarenjima lokalnih manuskriptnih radionica. Srodnost može eventualno upućivati na okružje, odnosno krug djelovanja tih radionica. U članku *Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche della Croazia: alcuni esempi dal XIII. al XVI. secolo*⁴⁰ F. Toniolo marginalnu dekoraciju Časoslova dovodi u vezu s onom kakvu koristi mletački iluminator Benedetto Bordon, kojemu kodeks pripisuje i Susy Marcon.⁴¹ Marginalna dekoracija nekih njegovih radova, kao npr. ona izvedena u djelu *Rad o Lucijanu*, pokazuje tipološku srodnost s povijušom sastavljenom od akantusova lišća, vaza i maskerona na podlozi intenzivnih boja, kakva se javlja i na zadarskom Časoslovu.⁴² F. Toniolo navodi kako je i stil Bogorodice i Davida iz Časoslova također blizak

8. Inicijal „D”, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar, fol. 28 (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar)

Initial „D”, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar, fol. 28

9. Inicijal „C”, Časoslov Blažene Djevice Marije, Znanstvena knjižnica, Zadar (izvor: Znanstvena knjižnica, Zadar)

Initial „C”, Book of Hours of the Blessed Virgin Mary, Research Library, Zadar

stilskom opusu Benedetta Bordona.⁴³ Bez obzira na to, ipak ističe kako nije sigurna da se u zadarskom Časoslovu radi o ruci toga majstora te navodi kako bi prije mogla biti riječ o djelu nekog majstora iz njegove radionice. Tako Časoslov uspoređuje s radom nepoznatog majstora koji je dobio naziv prema Zbirci pjesama dvorskog pjesnika Antonija Grifa⁴⁴ u kojoj je oslikao neke stranice, *Drugi majstor Grifove pjesmarice (Secondo Maestro del Canzoniere Grifo)*. Usporedbu donosi s folijem 233 (sl. 11) Zbirke Grifo na kojem je oslikana scena s prikazom *Trijumfa Anterosa i Venere Genetrice* uokolo kojih se prostire marginalna dekoracija slična onoj na zadarskom Časoslovu.⁴⁵ F. Toniolo uviđa sličnost u modeliranju vijenaca s vazama, listovima i maskeronima te u tipologiji lica, osobito ističući bliskost bradatog Davida iz zadarskog Časoslova s Jupiterom iz navedenog prikaza. Illuminator zadarskog Časoslova zasigurno se kretao ili djelovao u krugu umjetnika s čijim radovima autorica

uspoređuje iluminacije, što je promatraču vidljivo već na prvi pogled. Primjerice, marginalna dekoracija tipična je mletačka, kakva se javlja i na Klovićevim i na djelima Girolama da Cremona, Benedetta Bordona te drugih koji rade u tom krugu. Međutim, usporedimo li samo figuralne iluminacije, može se uočiti i niz razlika. U pogledu izvedbe figuralnih dionica u zadarskom Časoslovu uočavamo veću bliskost s načinom izvedbe figuralnih likova Benedetta Bordona nego navedenog majstora iz njegove radionice. To se može uočiti uzmemo li u obzir izražen crtež koji je specifično snažniji s jedne strane volumena, dok se u drugom dijelu smanjuje ili u potpunosti gubi, načinu korištenja svjetla u oblikovanju volumena, tretmanu draperije s izraženim bijelim linijama kojima izvlači volumene i dekorira rubne dijelove odjeće te u oblikovanje kose, kao i nekih drugih detalja u izvedbi fizionomija i ruku. Stil figuralnih dionica časoslova pokazuje srodnost i s opusom minijaturista

10. Kralj David, *Psalterium Romanum*, Riznica katedrale, Split, 15. stoljeće, ms. 633, f. 5, inicijal „B” (izvor: *Minijatura – Katalog*, /ur. Anđelko Badurina, France Stelé, Vladimir Mošin, Zagorka Janc, Milica Mihailović/, Zagreb, 1983.)

King David, *Psalterium Romanum*, *Treasury of Split Cathedral*, *fifteenth century*, ms. 633, fol. 5, Initial „B”

Antonija Marije da Villafore⁴⁶ koji je imao svoju dobro organiziranu sitnoslikarsku radionicu. Osobitu sličnost pokazuje rješenje Davida iz zadarskog *Časoslova* s

figurom Davida iz *Časoslova Djevice Marije*⁴⁷ na kojemu je sa svojom radionicom radio navedeni majstor.⁴⁸ Upravo je on prepoznat kao iluminator figure Davida na foliju

105r.⁴⁹ Iako je hipotetsko određenje Bordoneova kruga vrlo vjerojatno, pitanje majstora i dalje je vrlo upitno. Na figuralnoj dionici iluminacije iz Grifove zbirke pjesama uočava se, prije svega, svjetliji kolorit razvodnjenih boja za razliku od zagasitijih, dubokih i intenzivnih boja na likovima u *Časoslovu*, a likovi su i u obradi nešto voluminozniji i dekorativniji.

U kolorističkom i kompozicijskom smislu te u paleti boja *litterae dominicales* pokazuju najveću srodnost s marginalnim ukrasima karakterističnima za ferrarsku sitnoslikarsku školu. Na stranicama na kojima se, u jednom stupcu teksta, pojavljuje *littera dominicalis*, javljaju se ispod ili iznad i po jedna *littera ferialis* (sl. 7, 8. i 9). Dok popratna dekoracija uz *litterae dominicales* šablonski ponavlja cvjetnu dekoraciju žarkih boja u obliku slova „L” poštujući logiku marginalnog prostora, *littera arabescata*, koja proizlazi iz *littera ferialis*, izvedena je spontanije i najčešće, zajedno s *littera dominicalis* funkcionira u sjeni, poput pratećeg vokala.

Općenito se minijature u ovom *Časoslovu* razlikuju od istovremenih sačuvanih i poznatih nastalih u Zadru. Opisujući taj časoslov, J. Kolanović i E. Hilje ističu sličnost *litterae dominicales* (inicijali u obliku stiliziranog cvijeća različitih boja) s inicijalima u obredniku *Deodata Veniera*.⁵⁰ Srodnost postoji, ali čini se više u formalnom nego izvedbenom smislu. U tom pogledu, srodnost postoji i s nekim inicijalima u antifonaru Samostana Male Braće u Dubrovniku iz 15. stoljeća (Inicijal H, Cod. 3, f 167),⁵¹ jer se radi o rješenjima istog vremena koja variraju.

Litterae feriales i *litterae arabescatae* možda su najzanimljiviji element ovog časoslova jer zapravo za ovakvo njihovo rješenje nema mnogo komparativnog materijala, osobito ne u Hrvatskoj.⁵² Opće je mjesto i na neki način pravilo da se ti inicijali rješavaju grafički dvobojno, najčešće crvenom i plavom bojom te da se slovo nalazi na ornamentalnom okviru na koji je apliciran; međutim, vitica (*littera arabescata*) koja se redovito izvija iz *litterae feriales* posebna je. Iz geometrijske ornamentalne podloge i okvira na koji je aplicirano slovo u suprotnoj boji izvija se tanka vitica povijena na tri strane. Uokviruje dvije, a ponegdje i tri strane teksta, a izvedena je pomno i precizno, najvjerojatnije iglom. Osim što *littera ferialis* naglašava inicijal, *littera arabescata* razigrava stranicu jer ulazi u marginalni prostor pritom ne slijedeći i ne poštujući nikakav zadani okvir. Ptice na vitici po kojoj se nižu križići i kućice doimaju se poput spontane zabilješke. *Časoslov* broji najviše inicijala ukrašenih upravo na taj način. Zadivljujuća je slikovitost i spontanost izvedbe. Razigrani su prikazi s mnoštvom sitnih detalja i fascinantnih prikaza odnosno motiva koji se često pojavljuju, poput ptičica na izvoru vode gdje se plava nit vitice odjednom pretvara u

prskajuću vodu fontane ili parovi ptica koji se ljube. Svaka od ptičica izvedena je na shematski prepoznatljiv način, ali ostvarena izvanrednom domišljatošću.

Vrlo slične *litterae feriales* posjeduje *Brevijar* koji se čuva u *Fitzwilliam museum* u Cambridgeu, a pretpostavlja se da je nastao u Milanu u razdoblju između 1450. i 1475. godine.⁵³ Sa zadarskim *litterae feriales* sličnost pokazuju one na folijima 27, 119v i 379, a bliskost se očituje u dekoraciji na koju su aplicirana slova te viticama koje iz njih izlaze prostirući se po dijelu marginalnog polja. Najsličniji su cvjetni dijelovi vitica. Dekorativni se ukras može usporediti i sa *Psaltrom* i *Časoslovom* koji se također nalazi u spomenutom cambridgeskom muzeju,⁵⁴ kojemu se kao autor iluminacija navodi Alberto de'Maffei, a za mjesto podrijetla pretpostavlja Flandrija ili Venecija krajem 15. stoljeća. Kodeks također posjeduje *litterae feriales* iz kojih se izvija *littera arabescata* pitoreskna kaligrafskog ukrasa s nizom motiva: viticama, kućicama, voćem, cvijećem i ptičicama. Međutim, izvedba je daleko monumentalnija, sa snažnijom tendencijom k naturalističkom izričaju. Najsličnija dekoracija uz *litterae feriales* može se uočiti na nekim ferrarskim listovima s kraja 15. stoljeća⁵⁵ s čak identičnim ptičicama i slaganjem motiva kućica.⁵⁶

Na figuralnim dionicama unutar *littera historiata* uočavamo težnju prema jednostavnoj i hladnijoj paleti boja što priziva sjevernotalijanske renesansne uzore, dok impostacija i lirska finoća prikazanih likova odaju još vjernost gotičkoj osjećajnosti. Uz jednostavne, rasvijetljene, prozračne i hladnije boje, iluminator poseže i za žarkim, izrazito ekspresivnim grimiznocrvenim, ljubičastim i tamnoplavim bojama, osobito na marginalnim i inicijalnim podlogama, ali i na odjeći kralja Davida, primjerice. To u općem dojmu priziva francuski ukus ili pak talijansku renesansu prialpskih predjela te flamanske radionice u Bruxellesu, Ghentu, Brugesu i drugdje, gdje su na prijelazu stoljeća bujale radionice koje nisu proizvodile samo luksuzne proizvode nego i rutinske komercijalne za srednju klasu. Budući da ovaj rukopis, bez obzira na finoću, ne posjeduje *grandezzu* karakterističnu za poznatije istovremene rukopise bogatijih naručitelja, možemo zaključiti da se radi o rutinskoj proizvodnji. To na neki način potvrđuje i oslikavanje malog broja stranica, kao i stanovit gubitak kvalitete, ali i broja iluminiranih *litterae feriales* prema kraju.⁵⁷

Kako o rukopisu nema podataka, a riječ je o lako prenosivu mediju, teško je reći gdje je nastao i kojim putovima je završio na našim prostorima, odnosno u Zadru. U pokušaju lokalizacije umjetnine ovog tipa, ukoliko nema pisanih bilježaka ili oslikanih grbova koji bi svjedočili o tome gdje je nastao ili se koristio *Časoslov*, pomaže liturgijska ili analiza kalendara. Osim podatka da

11. Trijumf Anterosa i Venere Genetrice, *Zbirka Grifo*, Antonio Grifo, Canzoniere, Venecija, Biblioteca Marciana, It. Z. 64, 4824, fol. 233r (izvor: FEDERICA TONIOLO /bilj. 6/, 201-218)

Triumph of Anteroso and Venus Genetrix, The Grifo Canzoniere, Antonio Grifo, Canzoniere, Venice, Biblioteca Marciana, It. Z. 64, 4824, fol. 233r

je oficij Blažene Djevice Marije pisan po rimskom obredu, u ovom slučaju ni kalendar nije cjelovit, ali se iz njega ipak mogu izvesti neki zaključci o mogućem porijeklu. J. Kolanović primjećuje kako je kalendar u *Časoslovu* odveć manjkav da bi se na osnovi njega utvrdila provenijencija. Osim toga, za one mjesece koji su sačuvani, nema blagdana koji su dio zadarskog kalendara svečanosti. U studenom i prosincu ima npr. sedam blagdana koji pripadaju zadarskoj tradiciji, ali nijedan od tih ne nalazi se u kalendaru ovog kodeksa. Blagdan *Translatio sancti Augustini* koji se nalazi u kalendaru kodeksa (18. veljače) upućuje na sjevernu Italiju jer je to spomen prijenosa ostataka Sv. Augustina u Paviju.⁵⁸ Ta činjenica mogla bi ići u prilog i prethodno

opisanim likovnim odlikama koje upućuju na to da je riječ o nekoj sjevernotalijanskoj sitnoslikarskoj radionici. Prema tome, hipotetski bi se moglo pretpostaviti da *Časoslov* nije iluminiran u Zadru, već ga je netko donio ili dobio iz Italije.

Nadalje, prema izvedbi moglo bi se zaključiti da tri vrste iluminacija upućuju na autorstvo trojice iluminatora. Iako je karakteristično da figuralne ukrase izvodi jedan, a dekoraciju bordura drugi, manje vješt majstor, čini se da se ovdje na folijima s *litterae historiatae* radi o istoj ruci, odnosno istom iluminatoru. Rješenje i oblikovanje marginalne bordure u formalnom i dekorativnom smislu korespondira s rješenjima inicijala. Na tih šest folija očituje se majstor koji balansira jače i manje naglašen crtež u oblikovanju volumena s venecijanskim načinom korištenja svjetla. Možemo dalje pretpostavljati da se radi o iluminatoru koji je unutar mletačke sitnoslikarske radionice primio odnosno susreo se i sa sjevernjačkim izričajem, čemu u prilog ide, u određenim dijelovima, crtež tamna, snažnijeg grafijskog naglaska, kao i uporaba snažnijih

12. Lubanja, Benedetto Bordon, *Horrarium*, Nationalbibliothek, Beč, fol. 122 b (izvor: GIORDANA MARIANI CANOVA /bilj. 5/)

Skull, Benedetto Bordon, Horrarium, Nationalbibliothek, Beč, fol. 122 b

grimiznocrvenih, plavih te zelenih boja često u kontrastnom odnosu. *Littera arabescata* ima na gotovo svakom od 156 folija, dok *litterae dominicales* ima samo četiri. Oblikovanjem one pokazuju razliku u odnosu na *litterae historiatae*. Izraziti su koloristički naglasci u oblikovanju, a relativno je plošna izvedba inicijala s cvjetnim motivima žarkih boja, dok je *littera arabescata* grafički izvedena i razigrana s finim smislom za pokret. O udjelu pisara u izradi inicijala teško je govoriti. Nigdje nema potpisa. Osim *litterae historiatae*, *dominicales* i *feriales* ima i drugih, puno sitnijih dvobojno grafijski dekoriranih inicijala. Njih možda izvodi sam pisar. Možda je pisar kaligrafski bio vrlo nadaren te je on izradio i specifičnu dekoraciju koja prati *litterae feriales* koje se razlikuju od koloristički naglašenih drugih inicijala (*litterae dominicales*). O tome možemo samo nagađati. Na temelju stilske i komparativne analize može se postaviti hipoteza o provenijenciji ovog Časoslova u ferrarskim ili čak lombardskim sitnoslikarskim krugovima, s pretpostavkom da radionica o kojoj je riječ iskazuje snažan utjecaj venecijanske škole ili pak neki od njezinih iluminatora održava veze s lagunama.

Ferrarsku iluminatorsku školu karakterizira naročito živ kolorit u kojem dominiraju boje ciklame, plava i zelena te bogata i gusta marginalna cvjetna dekoracija. Stil te škole formiran je oko dvora d'Este u Ferrari.⁵⁹ Osobit uspon u tom pogledu zamijećen je oko 1450. godine za vojvode Borsa

d'Este koji je na dvoru okupio umjetnike različitih profila. Tih je godina formiran specifičan stil kojim se odlikuje škola čiji se vrhunac djelovanja očituje u poznatoj *Bibliji Borsa d'Este*⁶⁰ kojoj su većinu iluminacija izradili Taddeo Crivelli⁶¹ i Franco dei Russi, dok se kao pomoćnici navode Giorgio d'Alemagna, Marco dell'Avogadro i Girolamo da Cremona te još neki manje poznati.⁶² Navedeni iluminatori radili su i u drugim dijelovima sjeverne Italije pa tako i u Veneciji u čijim su krugovima i radionicama ostavili pečat ferrarskog ukusa. Miješanje upravo ferrarskog i venecijanskoga sitnoslikarskog utjecaja može se uočiti na nekim od zadarskih rukopisa, naročito na *Misalu opata Deodata Veniera* te nešto manje na *Epistolaru opata Deodata Veniera*.⁶³ Stil Časoslova najbliži je stilu *Misala opata Deodata Veniera* jer se na njemu odražava i ferrarski i mletački stil. S obzirom na raznorodnost podrijetla te utjecaja sačuvanih i poznatih iluminiranih rukopisa nastalih za Zadar u 15. stoljeću, okolnosti nastanka, podrijetlo ili iluminatorska ruka mogu se približno rekonstruirati tek na temelju nekih detalja i malobrojnih sačuvanih podataka. Na temelju detaljne formalne obrade djela, analize i komparacije s drugim sačuvanim iluminiranim rukopisima u Hrvatskoj i inozemstvu mogu se izvesti zaključci da Časoslov vjerojatno nije oslikan u Zadru te da je djelo sjevernotalijanske škole, najvjerojatnije nastao u sklopu mletačke ili ferrarske sitnoslikarske radionice.

Bilješke

¹ GIUSEPPE SABALICH, *Le miniature antiche di Zara*, Zadar, 1909., 23.

² HANS FOLNESICS, *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig, 1917., 58.

³ JOSIP KOLANOVIĆ, Liturgijski kodeksi svetokrševanskog opata Deodata Veniera, *Radovi zavoda JAZU u Zadru* 29-30, 1983., 57-84.

⁴ EMIL HILJE – RADOSLAV TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Slikarstvo*, Zadar, 2006., 195-197.

⁵ 1488.-1530.; Vidjeti u: GIORDANA MARIANI CANOVA, *La miniatura Veneta del Rinascimento*, Alfieri, 1969., 68-75, 122-130.

⁶ FEDERICA TONIOLO, Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche della Croazia: alcuni esempi dal XIII. al XVI. secolo, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Zadar - Nin*, (ur. Guido Baldassarri, Nikola Jakšić, Živko Nižić), Zadar, 2008., 201– 218.

⁷ EMIL HILJE – RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 4), 197.

⁸ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 65.

⁹ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 65.

¹⁰ EMIL HILJE – RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 4.), 197.

¹¹ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 65.

¹² GIUSEPPE SABALICH (bilj 1), 23.

¹³ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 65.

¹⁴ EMIL HILJE – RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 4), 195.

¹⁵ HANS FOLNESICS (bilj. 2), 58.

¹⁶ *Evangelarium*, Chester Beatty Library, Dublin, Ms. 107, f. 13a, 1523.-1525.

¹⁷ *Lucianus, Opera varia*, S. Bevilacqua, Venecija, 1494., Nationalbibliothek, Inc. 4. G. 27., f.2a

¹⁸ Slično je riješena i postavljena Bogorodica na foliju 7r Brevijara Ercolea I. koji se nalazi u Biblioteci Estense u Modeni (Ms. V. G. 11 = Lat. CCCCXXIV c 7r.). Nalazi se u malenu medaljonu gornje strane marginalnog ukrasa oslikanog folija.

- ¹⁹ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3.), 66.
- ²⁰ DRAGICA MALIĆ, Hrvatski latinični molitvenik u Arhivu HAZU, *Filologija*, 27, Zagreb, 1996., 93-96; ISTA, Varijante marijanskih molitava u dubrovačkim molitvenicima i tzv. Marulićevu molitveniku, *Filologija*, 32, Zagreb, 1999., 107-143; ISTA, Latinički tekstovi hrvatskog srednjovjekovlja na narodnom jeziku, u: *Hrvatska i Europa, Srednji vijek i renesansa*, (ur. E. Hercigonja), Zagreb, 2000., 301., 307-308; ISTA, Uz šestotu obljetnicu najstarijeg sačuvanog hrvatskoga/dubrovačkog molitvenika, *Dubrovnik*, 4, god. XII, Dubrovnik, 2001., 85-119; SANJA CVETNIĆ, Akademijin dubrovački molitvenik i ikonografija smrti oko 1450., u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske 2, Dubrovnik i njegovi bliski susjedi*, 6.-9. X. 2004. u Kotoru, (ur. P. Marković – J. Gudelj), Zagreb 2008., 69-77; IVANA PRIJATELJ-PAVIČIĆ, Prilog poznavanju dubrovačkih molitvenika XV. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42/2011., 205-249; ISTA, Minijature iz Akademijina dubrovačkog molitvenika, u: *U potrazi za izgubljenim slikarstvom, O Majstoru Lovru iz Kotora i slikarstvu na prostoru od Dubrovnika do Kotora tijekom druge polovice XV. stoljeća*, (ur. L. Paljetak), Dubrovnik, 2013., 91-93.
- ²¹ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 66.
- ²² Benedetto Bordon, *Horarium*, Nationalbibliothek, Beč, Cod. 1970.
- ²³ DRAGICA MALIĆ (bilj. 20, 1996.), 93-96; ISTA (bilj. 20, 1999.), 107-143; ISTA (bilj. 20, 2000.), 301, 307-308; ISTA (bilj. 20, 2001.), 85-119; SANJA CVETNIĆ (bilj. 20, 2008.), 69-77; IVANA PRIJATELJ-PAVIČIĆ (bilj. 20, 2011.), 205-249; ISTA (bilj. 20, 2013.), 91-93.
- ²⁴ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 66.
- ²⁵ ANĐELKO NADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1995., 86.
- ²⁶ Slikarstvo, *Split Marulićevog doba, Muzej grada Splita, 22. studenoga 2001. – 11. siječnja 2002.*, katalog izložbe, (ur. G. Borčić), Muzej grada Splita, 2001., 47-55, 180-186.
- ²⁷ Zanimljivo je uočiti i to da se u marginalnome cvjetnom ukrasu splitskog *Psalteriuma* koji teče uokolo inicijala „B” nalazi tondo unutar kojega je u pejzažu prikazana patka, što je vrlo slično tondima kakvi su prikazani na folijima 1 i 2 u *Misalu opata Deodata Veniera*.
- ²⁸ Crno-bijela fotografija folija 1 tog *Psalteriuma* sačuvana je u Folnesicovu pregledu rukopisa. HANS FOLNESICS (bilj. 2), 51.
- ²⁹ Riznica katedrale, Split, Antifonar (Cod. 629), p. 30 (kat. br. 135); vidjeti sliku u: ANĐELKO BADURINA (bilj. 25), 46.
- ³⁰ Vidjeti u: MIHOVIL BOLONIĆ, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb, 2002., 181-190; ANICA NAZOR, „Ja slovo znajući govorim...”: knjiga o hrvatskoj glagoljici, Zagreb, 2008., 42; VJEKOSLAV ŠTEFANČIĆ, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb, JAZU, 1960., 349-353; FEDERICA TONIOLO (bilj. 6), 212-214; JOSIP VAJS, Najstariji hrvatskoglagojski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagojskih misala, Zagreb, 1948., 30-32.
- ³¹ FEDERICA TONIOLO (bilj. 6), 213-214.
- ³² *Legenda Aurea* Jacopa da Varaginea; nastala u Veneciji 1477., a čuva se u Padovi u Biblioteci del Seminario Vescovile.
- ³³ ANĐELKO BADURINA (bilj. 25), 16.
- ³⁴ *Misal opata Deodata Veniera*, nastao između 1480. i 1488. godine, bio je u 19. stoljeću u posjedu šibenskog biskupa, Zdranina Ivana Berčića, koji ga je poklonio knjižnici Zmajevićeva sjemeništa u Zadru, odakle je netragom nestao 1921. godine te je do danas nepoznata njegova lokacija, ali je sačuvana kvalitetna crno-bijela fotografija.
- ³⁵ Vidjeti: KATALOG IZLOŽBE, *Julije Klović – najveći minijaturist renesanse*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2012., 94; MARIJA CIONINI-VISANI, *Julije Klović*, Zagreb, 1993., IVANA PRIJATELJ-PAVIČIĆ, *Julije Klović*, Zagreb, 1999., 23-32.
- ³⁶ Također, Klovićevo rješenje inicijala „I” na fol. 85.v u *Evangelistaru Grimani (Biblioteca Nazionale Marciana, Venecija)* oblikovano je u liku zlatne biljne povijuše u obliku trube, a središnji dio poprma obličje maskerona u profilu. Kao kuriozitet napominjem da je takvo pojavljivanje maskerona u profilu zabilježeno kod nas i na jednome zadarskom primjeru iz 15. stoljeća, na biljnoj dekoraciji iluminiranog Psaltira „M” iz knjižnice samostana Sv. Frane u Zadru (f. 84v). Zanimljivo je primijetiti da Klović takvim rješenjima, s uplivima maskerona, sve više pribjegava nakon i za vrijeme boravka u Perugii u kojoj je zasigurno vidio Peruginovu dekoraciju u *Collegio del Cambio*, gdje se na sličan način iz vegetabilnih motiva rastaču fizionomije maskerona.
- ³⁷ 1451.-1483.
- ³⁸ Usporediti marginalnu dekoraciju zadarskog *Časoslova* na foliju 93 s onim na oslikanoj stranici rukopisa Girolama da Cremona koji se čuva u Piccolominijevoj knjižnici sienske katedrale: <http://www.wga.hu/frames-e.html?/html/g/girolamo/cremona/index.html>; slika 3: <http://www.wga.hu/support/viewer/z.html> (15. 9. 2013.).
- ³⁹ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 66.
- ⁴⁰ FEDERICA TONIOLO (bilj. 6).
- ⁴¹ FEDERICA TONIOLO (bilj. 6), 216.
- ⁴² Nastao u Veneciji 1494., a danas se nalazi u Beču u Österreichische Nationalbibliothek (Inc.4.G.27).
- ⁴³ FEDERICA TONIOLO (bilj. 6), 216-217.
- ⁴⁴ Canzoniere, Biblioteca Marciana, Venecija, It. Z. 64, 4824, f. 233 r.
- ⁴⁵ Antonio Grifo, Canzoniere, Venecija, Biblioteca Marciana, It. Z. 64, 4824, f. 233r.
- ⁴⁶ 1469.-1511.
- ⁴⁷ Antonio Maria da Villafora, *Časoslov*, Benediktbeuern, Hochschulbibl. Der Salesainer, Cod. 2, fol. 105r.
- ⁴⁸ ULRIKE BAUER EBERHARDT, Unknown Renaissance miniatures from Lombardy and Veneto in Bavarian collections, *Arte Cristiana* (84), Milano, 1996., 20-30.
- ⁴⁹ David u molitvi, inicijal u *Časoslovu* Blažene Djevice Marije, Benediktbeuern, Hochschulbibl. Der Salesainer, Cod. 2, fol. 105. Vidjeti u ULRIKE BAUER EBERHARDT (bilj. 48), 20-30.
- ⁵⁰ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 65; EMIL HILJE – RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 4), 197.
- ⁵¹ ANĐELKO BADURINA (bilj. 25), 94.
- ⁵² Na blizak način izveden je kaligrafski ukras koji se izvija iz *littera ferialis* te krase marginalni prostor duž stupaca u *Misalu opata Deodata Veniera* (folija 17v), ali se vidno radi o drugačijem ukusu i korištenju posve drugih dekorativnih motiva.
- ⁵³ Vidjeti: http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/explorer/index.php?qu=Category:illuminated*&oid=182086, (05. 9. 2013).
- ⁵⁴ Vidjeti: http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/explorer/index.php?qu=Category:illuminated*&oid=170700, (05. 9. 2013.).

- ⁵⁵ Vidjeti: <http://www.angelfire.com/me/lytz/manuscript.html>; <http://www.angelfire.com/me/lytz/bookofhours14.jpg>; <http://www.angelfire.com/me/lytz/bookofhours15.jpg> (05. 9. 2013.).
- ⁵⁶ Vidjeti: <http://www.angelfire.com/me/lytz/bookofhours15.jpg> (05. 9. 2013.).
- ⁵⁷ Određen broj stranica pred kraj nema ni *litterae feriales*.
- ⁵⁸ JOSIP KOLANOVIĆ (bilj. 3), 66.
- ⁵⁹ Vidjeti: HERMAN JULIUS HERMAN, *La miniatura Estense*, Modena, 1994.; FEDERICA TONIOLO, *La miniatura a Ferrara, Cosmé Tura e Francesco del Costa*, Ferrara, 2007., 111-121; ULRIKE BAUER EBERHARDT (bilj. 48), 20-30; JONATHAN J. G. ALEXANDER, *A book of hours from Ferrara now in the Peterborough Museum and Art Gallery*, England, *Rivista di storia della Miniatura*, br. 12, 2008., 17-22.
- ⁶⁰ To golemo iluminirano djelo sadrži više od šest stotina oslikanih stranica s karakterističnim marginalnim ukrasom raznobojnih cvjetnih motiva utopljenih u gustu filigransku mrežu arabeske. U marginalnu dekoraciju uklopljeni su oslikani tondi i kvadrati unutar kojih su prikazane razne sakralne ili pastoralne scene sa životinjama u prirodi, a tekst je podijeljen u dva stupca.
- ⁶¹ FEDERICA TONIOLO, Taddeo Crivelli: il maggior miniatore della Bibbia di Borso d'Este, *Bollettino d'arte*, Ser. 6, vol. 93/94, 1995., 159-180.
- ⁶² INGO F. WALTHER – NORBERT WOLF, *Masterpieces of illuminations, The world's most beautiful illuminated manuscripts 400 to 1600*, Taschen, Köln, 2005., 332.
- ⁶³ U tom je slučaju važno istaknuti da naslovna stranica *Misala*, folij 1 i 2, pokazuju odlike nekoga kvalitetnijeg mletačkog majstora u pogledu figuralnih prikaza, dok njegova marginalna dekoracija, kao i dekoracija *Epistolara* pokazuju veliku srodnost sa stilom *Bibliote Borsae d'Este* te općenito ferrarske sitnoslikarske škole.

Summary

The Book of Hours of the Blessed Virgin Mary (*Horae Beatae Mariae Virginis*) from the Research Library (*Znanstvena knjižnica*) at Zadar

The illuminated *Book of Hours* dedicated to the Blessed Virgin Mary which was originally held in the former Paravia Library is today located at the Research Library in Zadar. Unfortunately, no information exists about this manuscript. It is bound between covers made of wood veneer and sheathed with black leather. It consists of 156 folios which contain the Office of the Blessed Virgin Mary, the book of hours dedicated to the Blessed Virgin Mary, the book of hours dedicated to the Holy Spirit, Holy Cross, a portion of the office for the dead, seven funerary psalms and various prayers for specific occasions. The text is written in a single column on folios made of vellum (8 x 11.4 cm). It is written in literary Latin, in the Italian-style Gothic script. The text

is written in black ink which dominates the manuscript while the rubrics are in red. The text begins with a calendar of which only January, February, November and December remain. The painted decorations feature in the initials and in the margins; there are no stand-alone illustrations filling an entire text-free page. The manuscript has three types of illuminated initials: *litterae historiate*, *litterae dominicales* and *litterae feriales*. Of those, there are six *litterae historiatae*, the subjects of which follow the aforementioned offices contained in the text. Each decorated *littera historiata* is located within the text, which is framed by a wide border filled with a decorative *rincaux*-type band, the main element of which is ivy enhanced with interwoven flower motifs.

The *Litterae dominicales* were rendered so as to form stylized floral shapes and elements dominated by an intense blue, red, green and yellow colour. Initials which resemble stylized flowers are framed on both sides by an L-shaped vegetal scroll which is most commonly composed of multi-coloured blue and red flowers, leaves, and gold and black "fruits", that is, the motif of a sun disc with rays. The *Litterae feriales* were depicted in two ways, either in red and blue or in gold and blue. If the letter is blue, the decoration and the dense graphic ornament are in a contrasting colour such as red, and *vice versa*, the latter sometime accentuated with tiny gilt details. Each initial is accompanied by a *littera arabescata* with a small undulating graphic ornament descending from the *litterae feriales* along the text. The *Book of Hours* contains only four *Litterae dominicales* (fols 15v, 28r, 31r and 38v). Most pages feature a *littera dominicalis* and a *littera ferialis*. *Litterae arabescatae*, which descend from the ornamental bases of the *litterae feriales*, consist of three spiral scrolls with a necklace-like sequence of motifs such as birds, flowers, and peculiar huts with volute-like ornaments which resemble pagodas, and these are then interspersed with other, much smaller motifs, for example crosses, flowers and beads. Decorative margins found on the pages with the illuminated *litterae historiatae* display features of a sporadic Mannerist influence in the newly established refinement of the classical Renaissance, but also a solidity which is in contrast to the lush late Gothic drôleries which had dominated before. For example, on in the decorative margin on folio 59v there is a masked head. With regard to the painted initials inside the *litterae historiatae*, certain details, such as the rendering of volume with emphasized black outlines, the positioning of the bodies and similar designs, demonstrate compatibility with a number of contemporaneous examples of manuscript illumination which have been preserved in Croatia. In the first place are the illuminated manuscripts from the Treasury of Split Cathedral such as the image of king David in the initial B in the fifteenth-century *Psalterium Romanum* (ms 633, fol. 5, Cathedral Treasury, Split). Compared to the Renaissance manuscript illuminations at Zadar, it can be noted that the figural illuminations, the *litterae historiatae*, in this *Book of Hours* are

stylistically closest to the *Missal of Abbot Deodato Venier*. In her article *Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche della Croazia: alcuni esempi dal XIII. al XVI. secolo*, F. Toniolo linked the marginal decoration of the *Zadar Book of Hours* to the type used by the Venetian miniaturist Benedetto Bordone, to whom Susy Marcon too attributed the Zadar codex. However, F. Toniolo pointed out that she was not convinced that this miniaturist decorated it himself, stating that it is more likely that it was the work of a different illuminator from his workshop. She then compared the *Zadar Book of Hours* with a work of a miniaturist who has been named *The Second Master of the Grifo Canzoniere* (*Il Secondo Maestro del Canzoniere Grifo*) after a collection of poems composed by the court poet Antonio Grifo, in which he decorated several pages. She compared the *Zadar Book of Hours* with fol. 233 of the *Grifo Canzoniere*, which depicts the *Triumph of Anteros and Venus Genetrix* surrounded by a marginal decoration similar to the one at Zadar. The miniaturist who illuminated the *Zadar Book of Hours* must have interacted with or worked within the circle of artists whose works Toniolo identifies as the comparative material for the Zadar illuminations, which can be immediately observed at first sight. For example, the marginal decoration is typically Venetian, and similar to the type used by Julije Klović (Giulio Clovio), Girolamo da Cremona, Benedetto Bordone and other minaturists who worked in this circle. However, if one compares figural illuminations, only a number of differences can also be noted. Although the proposed definition of this circle of manuscript illuminators is highly likely, in my opinion, the issue of the miniaturist responsible for the Zadar codex remains open to debate. Since there is no information about the manuscript, and given that this is an easily portable object, it is difficult to say whether it was produced locally or brought to Zadar. Based on the stylistic and comparative analysis presented in this article, I suggest that this *Book of Hours* may have originated in the manuscript illumination circles of Ferrara or even Lombardy, and I argue that the workshop in question demonstrates either the strong influence of the Venetian school or the fact that some of its minaturists maintained connections with the Venetian lagoons.